

Blijft de Partij van de Arbeid een brede volkspartij? (2)

Splits de PvdA!

De ruimte op links en de noodzaak van politieke herverkingeling

DICK PELS

‘Ik ben groot geworden in de partij, omdat ik probeerde de mensen die we toen kwijtraakten er weer bij te halen’, aldus Wouter Bos in februari van dit jaar in een interview met *De Pers*, gehouden naar aanleiding van de nieuwe, strenge integratienota van de PvdA.¹ ‘Onze mensen’ noemde hij de volksmassa’s die op die gedenkwaardige dag in mei 2002 een traantje wegpinkten en bloemen wierpen naar de protserige witte lijkwagen met daarin een dode Pim Fortuyn. Enkele dagen later constateerde Ella Vogelaar in dezelfde krant: ‘Mijn analyse van de discussie die ik met Wouter had over integratie is dat hij meer dan ik tegen het populisme aan gaat hangen. Proberen kiezers terug te winnen die de PvdA is kwijtgeraakt aan populistische stromingen: Wilders, Verdonk. Ja, natuurlijk ontkent ie dat. Maar Wouter maakt afwegingen op strategische gronden.’² Bos sprak overigens onomwonden over de electorale functie die de nieuwe integratienota voor zijn partij zou kunnen hebben.³

28

In dit artikel betoog ik dat de PvdA zal moeten kiezen of delen. De wens om de maatschappelijk teleurgestelde fortuynistische kiezer terug te halen volgt een tot falen gedoemde meerderheidsstrategie en leidt tot riskante concessies aan het rechtse populisme en een

Over de auteur Dick Pels is socioloog, publicist en voorzitter van de denktank *Waterland*.

Noten zie pagina 34

klein-Nederlands nationalisme. In plaats daarvan moet de PvdA haar onmogelijke spaagatstand verlaten, duidelijker kiezen voor een vrijzinnig en links-liberaal profiel, en afstand nemen van de nationaal-communitaristische beschermingsretoriek van naar de SP neigende ‘klassieke’ sociaal-democraten. Het verlies van die ‘zuivering’ kan worden goedge maakt door een laterale verbinding aan te gaan met Groen-Links en D66, om gezamenlijk een ideologisch platform uit te werken dat het beste uit de tradities van deze drie partijen in een creatieve fusie samenbrengt.

VAN VOOR NAAR ACHTER

Het is een dure vergissing om te blijven denken dat wat de socioloog Van Doorn de proletarische achterhoede noemde, behoort tot de ‘natuurlijke achterban’ van de PvdA. Het is überhaupt riskant om te blijven hangen in het traditionele achterban-denken, die erfenis van de oude klas-senpolitiek en de verzuiling, waarin afgebakende volksdelen moeten worden gerepresenteerd door de bijbehorende volkspartijen. Dit achterbandenken komt neer op van-achterenaar-voren-denken, dat in de huidige media-democratie dicht aanschuurt tegen politiek marketingdenken en dus tegen het populisme. In plaats daarvan moeten politici de moed hebben om meer van voor naar achter te denken, dat wil zeggen: zelf een heldere toekomstvisie ontwik-

kelen en daar een zo groot mogelijk publiek bij zoeken. Die meer actieve en zelfbewuste rol van de politieke elite, die zijn eigen achterban schept en daarmee in wisselwerking treedt, past in het interessante model van de publieksdemocratie zoals dat is ontwikkeld door de politicooloog Bernard Manin.⁴

PvdA-denker René Cuperus karakteriseerde de nieuwe integratienota (in eerste versie) als een late 'afscheidsbrief aan een verloren electoraat'.⁵ De brandende vraag is of de PvdA — anders dan Cuperus wil, zoals opnieuw blijkt uit zijn boek *De wereldburger bestaat niet*⁶ — niet duidelijker afscheid moet nemen van een naar rechts afgebogen onderklasse die zelf allang afscheid heeft genomen van de PvdA. Dat wil zeggen dat de noden, de pijn en de teleurstelling van de autochtone onderklasse serieus moeten worden genomen, maar niet in de zin dat men moet overlopen van begrip, medeleven en respect daarvoor. Mensen serieus nemen kan immers verschillende dingen betekenen. We kunnen de maatschappelijk teleurgestelden min of meer gelijk geven en hun onbehagen ongefilterd doorgeven. Maar we kunnen het ook proberen te verklaren en hen waar nodig meelevend tegenspreken.

De PvdA (en links als geheel) zou confronterender moeten zijn, niet alleen ten aanzien van achterlijke elementen in de cultuur van migranten, maar ook tegenover dito elementen in die van de witte onderklasse. Zij zou met name de nationalistische nostalgie van de laatste niet moeten voeden en vergoelijken door te spreken over 'beschaafd patriottisme' of 'vaderlandsliefde', maar juist moeten opkomen voor het positieve individualisme, de tolerantie, de internationalistische nieuwsgierigheid en de zelfrelativering die hoort bij een democratische debatcultuur. Dat veel mensen in Nederland houvast en beschutting ontlenen aan een gezond vaderlands volksgevoel betekent nog niet dat men moet overlopen van begrip ervoor. Het bieden van sociale en materiële bescherming moet altijd in dienst staan van een verder liggend, hoger beschavingsideaal. Dat is de korte

inhoud van het klassieke cultuursocialisme: materiële verheffing van het volk, om zijn hogere geestelijke en morele ontwikkeling mogelijk te maken.⁷

SPAGAATPARTIJ

Sinds haar verkiezingsnederlaag in 2006 wordt vaak geconstateerd dat de PvdA 'tussen twee vuren' zit — zo luidde althans de kop van het *Volkskrant*-commentaar naar aanleiding van het boek *Verloren slag* van wbs-medewerkers Frans Becker en René Cuperus. De PvdA had op 22 november 2006 niet alleen de slag om het centrum en het premierschap verloren van het CDA, maar ook de hegemonie op links als gevolg van de monsterzege van de SP. Er liep een nieuwe sociale en politieke breuklijn dwars door de achterban, die de hoger opgeleide winnaars en de lager opgeleide verliezers van de modernisering van elkaar scheidde.⁸ Ook PvdA-watchers als Gerrit Voerman en Paul Lucardie constateerden: 'De sociaal-democratie is nu definitief verdeeld.'

De PvdA moet afscheid nemen van een naar rechts afgebogen onderklasse die zelf allang afscheid nam van de PvdA

De PvdA had in 2006 slechts 50% van de linkse stemmen verworven, terwijl dat tussen 1946 en 1998 bijna 82% was geweest. Door de sociaal-democratisering van de SP was het abonnement van de PvdA op het leeuwendeel van de linkse stem inmiddels verlopen.⁹

Verloren slag zelf wond er geen doekjes om dat de sociaal-democratie zich inderdaad in een pijnlijke spagaat bevond.¹⁰ Al twee decennia lang leed de PvdA onder een lastige fragmentering van haar electoraat. Vanouds steunde zij op een coalitie van arbeiders, middengroepen en intelligentsia, maar globalisering en modernisering dreigden deze groepen uit elkaar te

drijven. Zonder moderniseringskoers konden de middengroepen niet worden veroverd, maar een overdosis aan vernieuwing zou de traditionele achterban aan de onderkant van de samenleving te veel afstoten. Vooral het opleidingsniveau sorteerte mensen voor in de slag om het bestaan, in hun vertrouwen in politieke en publieke instellingen en hun verwachtingen van de toekomst. Binnen de PvdA was er gebrek aan een sterke programmatische identiteit en aan politiek debat. De relatie met de eigen intel-

De top van de PvdA lijdt aan een 'niet kiezen'-reflex

lectuele traditie was verzwakt. De partij hing als los zand aan elkaar en hield er een gespleten ziel op na. Er heerste angst om die verdeeldheid onder ogen te zien. De PvdA opereerde vooral defensief: hoe ervoor te zorgen dat de onderlinge tegenstellingen niet uit de hand liepen?¹¹

De reactie van Wouter Bos was wat dit betreft tekenend. Hij maande de partij dat ze zichzelf niet langer zo moest kastijden. Al sinds haar oprichting stond de PvdA 'in de welbewuste spagaat van de brede volkspartij', waarin zowel progressieve intellectuelen als lager opgeleiden, zowel sociaal-liberalen als meer klassieke socialisten hun plaats vonden. In die spagaten school juist haar grootste kracht. We moesten daarom niet kiezen tussen de vleugels die de PvdA sinds haar oprichting kende: de sociaal-liberalen en de 'klassieken'. Er moesten daarentegen meer gewone mensen en 'Jan Schaefer-types' komen in de partij, en er moest meer worden geïnvesteerd in het eigen verhaal over de solidariteit die deze groepen met elkaar verbond.¹²

TIMMERMANS VS. HAMER

Die 'niet kiezen'-reflex werd nogmaals zichtbaar in het korte maar hevige debat dat in juni 2008 ontstond rond een opvallend artikel van staatssecretaris Frans Timmermans in *NRC*

Handelsblad. Timmermans diende zich aan als woordvoerder van de libertairen en sociaal-individualisten in de PvdA en bood een afgetekend inhoudelijk alternatief voor het naar de spneigende vakbondsocialisme van de nieuwe voorzitter van de Tweede-Kamerfractie, Mariëtte Hamer. Hij bepleitte een 'bezonnen modernisering' van de verzorgingsstaat, met een vorm van *flexicurity* die ook de positieve kanten van de flexibilisering en de negatieve kanten van sociale bescherming meewoog. Hij hekelde de 'conservatieve reflex' waarin de PvdA volgens hem dreigde te schieten door vooral houvast en zekerheid te willen bieden aan bange mensen. Zij moest de verleiding van het nationalisme weerstaan en voorkomen dat 'mensen de schijnveiligheid van de Hollandse Waterlinie opzoeken. (...) Sociaal-democraten spreken populistische tegen, dat hebben zij altijd gedaan. Populisme moet worden ontmaskerd als modern opium van het volk'. Ten slotte durfde hij te dromen van een politieke herverkaveling op links, die de vrijzinnigen in de PvdA zou verbinden met GroenLinks en D66.¹³

Zoals te verwachten was, ontving Timmermans zowel enthousiaste bijval van GroenLinks-leider Femke Halsema als een geprikkelde reactie van toenmalig SP-fractievoorzitter Jan Marijnissen. De staatssecretaris voor Europese Zaken was volgens de laatste nog steeds overmand door teleurstelling over de afloop van het Europa-referendum en rancuneus tegenover de SP. De grote discussie was volgens Marijnissen hoe de globalisering zich verhiel tot de *Heimat*: ons fysieke, culturele en sociale thuis, 'de plek waar wij wonen', onze Nederlandse democratie die ons basale zekerheden verschafte en vertrouwen gaf in de wereld.¹⁴ Die cultureel-nationale 'thuisgedachte' herhaalde min of meer letterlijk het betoog van Fortuyn in *De verweesde samenleving* (1995), en kwam ook akelig dicht bij de *Heimat*-gedachte van Jörg Haider in diens boek *Die Freiheit, die ich meine* (1993).

'Van binnen' kwam een vergelijkbare reactie van Jacques Monasch, de initiatiefnemer van de Rooie Veren-beweging die sterk overhelt naar

de SP. Dat de PvdA en de samenleving zouden worden geregeerd door angst en conservatisme was volgens hem 'een staaltje onvervalst modergooien naar de burger'. Burgers vroegen terecht om zekerheid, niet uit angst maar om 'een contract aan te gaan met de samenleving waarin ze willen leven'. Dat Lobith de grens van ons denken zou vormen was dan ook onzin. Het links-liberale project van Timmermans was hol en miste politieke slagkracht.¹⁵ De partijtop — inclusief Hamer en Bos — reageerde opnieuw in de modus der ontkenning: er was geen sprake van een vleugelstrijd tussen sociaal-liberalen en klassieke sociaal-democraten: we waren het op hoofdzaken eens.

PVDA = NEDERLAND?

Een irritant bijproduct van deze pogingen om de PvdA-boel bij elkaar te houden is de herhaalde bezwering dat de PvdA zo'n beetje samenvalt met Nederland. Ook andere partijen vallen wel eens ten prooi aan deze klassieke *pars pro toto* verleiding: denk aan Abraham Kuypers historische aanmatiging dat het calvinisme van zijn eigen ARP de grondtoon van de natie zette, of de manier waarop de VVD in haar *Liberaal Manifest* (2004) hetzelfde beweerde over het liberalisme. Zo roepen PvdA'ers met enige regelmaat dat Nederland niet zonder hun partij kan, want zij is 'de spiegel die Nederland zichzelf voorhoudt'. René Cuperus noemde zijn partij 'een Madurodam van onze maatschappij', omdat alle dilemma's in haar gelederen worden gevoeld en de grote maatschappelijke breuklijnen dwars door haar heen lopen.¹⁶ Wouter Bos liet zich in dezelfde zin uit.¹⁷

Als de grens tussen PvdA en SP een waterscheiding wordt tussen sociaal-liberalen en traditionele sociaal-democraten, dreigt volgens Cuperus 'een uit elkaar drijven van hoog- en laagopgeleiden, een splitsing tussen mensen die iets te fanatiek voor Europa en de multiculturele samenleving zijn en mensen die daar iets te fanatiek tegen zijn. Een nare splitsing ook tussen migranten en witte arbeiders, tussen

grote steden en provincie, tussen het Noorden en Zuiden van Nederland'. Die splitsing staat voor iets groters: 'De krachten die op de PvdA inwerken, zijn de krachten die op Nederland als geheel inbeuken. Als we niet oppassen is het uiteenvallen van de sociaal-democratie een voorafschaduw van het uiteenvallen van de samenleving als geheel.' Want de PvdA is 'toch eigenlijk onomstreden de gewone-mensenpartij van Nederland'. Daarom moet zij een brede, solidaire verbindingsschakelpartij blijven tussen hoger en lager opgeleiden, moderniseringswinnaars en -verliezers en toekomstoptimisten en -pessimisten.¹⁸

De vraag is of het voor zo'n *catch-all* verbindingspartij niet te laat is en, bovendien, of die dreigende splitsing wel zo apocalyptisch moet worden opgevat: de PvdA als enige redder des vaderlands. Om 'een existentiële spling van de volkspartijen te voorkomen, mag geen middel worden geschuwd', dreigt Cuperus.¹⁹ Maar het middel dat hij voorstaat — toenadering tot het populisme — is erger dan de kwaal. Volkspartijen als de VVD en de PvdA zijn allang gefragmenteerd door de afsplitsingen van Wilders en Verdonk en de opkomst van de SP. Het is veel interessanter en urgenter om te zien in welke richting de breuklijnen lopen dan om de boel krampachtig bij elkaar te houden.

NAAR EEN NIEUW PARTIJPOLITIEK LANDSCHAP

De 'afscheidsbrief' in de karakteristiek van Cuperus is een duidelijke echo van de titel van het intrigerende boek *Farewell to the leftist working class* van de sociologen Houtman, Achterberg en Derks.²⁰ De onmiskenbare rechtse tendenzen in de arbeidersklasse kunnen volgens hen niet worden verklaard aan de hand van de traditionele 'klassentheorie van de politiek', maar beter door de theorie van de 'nieuwe politieke cultuur'. Als gevolg van de groeiende welvaart zijn postmaterialistische en links-libertaire waarden prominenter geworden, waardoor de hoger opgeleide middenklasse steeds linkser is gaan

stemmen. Tegelijkertijd is er sprake van de opkomst van een rechts-autoritair postmaterialisme bij lager opgeleiden dat juist door de nieuwe populistische partijen wordt gerepresenteerd. Het opleidingsniveau gaat zich geleidelijk lossingen van inkomen en beroep, en wordt steeds belangrijker als onafhankelijke variabele in de sociale stratificatie. Stemmen op basis van sociaal-economische klasse is bij lange na niet verdwenen, maar stemmen op basis van het bezit van (of het gebrek aan) cultureel kapitaal is sterk toegenomen.²¹ Daarbij treedt een haakse of tegengestelde beweging op: de hoger opgeleide middenklasse stemt links, de lager opgeleide arbeidersklasse steeds vaker rechts.

Die analyse leidt tot een belangrijke conclusie met betrekking tot de spagaat van de PvdA. Als lager opgeleiden ertoe geneigd zijn links te stemmen op basis van economisch egalitarisme, maar rechts wanneer culturele en identiteitskwesties domineren, zijn er ruwweg twee manieren om de weggelopen kiezers terug te halen. Politicologen constateren de laatste tijd steeds vaker dat er een gat ligt in de kiezersmarkt voor een partij die economisch egalitarisme combineert met cultureel conservatisme; voor een deel verklaart dit ook het succes van de SP.²² Een deel van de PvdA wil deze koers volgen en hoopt 'onze mensen' op die manier terug te winnen. Maar een andere combinatie zou ideologisch en electoraal even kansrijk kunnen zijn. Dat is een coalitie tussen hoger opgeleiden met links-libertaire opvattingen en lager opgeleiden die worden aangesproken op egalitaire waarden (tegen de zelfverrijking en de graaicultuur, voor een grotere inkomensgelijkheid, herwaardering van de publieke sector et cetera).

Ook volgens deze koers zou het mogelijk zijn om delen van de oude achterban terug te winnen, maar dan door hen te verleiden via linkse thema's als egalitarisme en materiële kansengelijkheid en niet door mee te gaan in de valse zekerheden van het nationalisme, de islamofobie en de eis tot aanpassing aan de Nederlands-westerse Leitkultur. Die autoritaire, xenofobe en nationalistische neigingen zou men juist vol

overtuiging moeten bestrijden. Op die manier zou men op materieel vlak vertrouwen en zekerheid kunnen bieden, juist om dit te kunnen 'ruilen' tegen de grotere culturele onzekerheden die een individualistische, veranderlijke en kleurrijke samenleving nu eenmaal eigen zijn.

Voorwaarde is wel dat er een nieuwe ideologische koppeling tot stand wordt gebracht tussen individualisme, internationalisme, kansengelijkheid en herverdeling (spreiding van kennis, inkomen en macht). In plaats van op culturele thema's rechtser te worden, zou de PvdA dus in sociaal-economisch opzicht linkser moeten worden, zonder haar vrijzinnig-libertaire en kosmopolitische cultuurwaarden te verloochenen. Zij zou al met al heel goed kunnen aansluiten bij het sociaal-individualisme en het vrijzinnige cultuursocialisme van haar eigen historische voorman Jacques de Kadt.²³

Maar waarom zou deze nieuwe ideeënconstellatie alleen de PvdA ten goede komen? Er is geen reden waarom de politieke herverkaveling die al enige tijd links en rechts gaande is tot stilstand zal komen. We beleven welbeschouwd het einde van het ideologisch-politieke driestromenland dat de verzuilde Nederlandse politiek sinds de negentiende eeuw heeft beheerst.²⁴ De grote driedeling in liberalisme, confessionalisme en socialisme die werd gedragen door de klassieke volkspartijen, is definitief aan het schuiven gegaan — een proces dat door de opkomst van het fortuynisme is versneld. Ter rechterzijde is het vvd-liberalisme gespleten en wordt een nieuwe convergentie zichtbaar tussen neoliberalisme en nationaal-populisme. Het CDA zit stil in het midden en beweegt niet, maar kalft door de voortgaande secularisatie en deze concurrentie op rechts onmiskenbaar af. Ter linkerzijde is de klassieke sociaal-democratie al gespleten door de SP en bevinden progressief-liberale kiezers zich (tot nu toe) verspreid over GroenLinks, D66 en de vrijzinnige helft van de PvdA.

Dat wil zeggen dat er aan de linkerkant ruimte is voor de vorming van een vrijzinnig-democratisch of links-liberaal blok, naar het model van

de Vrijzinnig-Democratische Bond (1901-1946).²⁵ Als deze ruimte op links wordt ingenomen tekent zich een nieuw ideologisch en partijpolitiek landschap af. Klassieke sociaal-democratische gemeenschaps- en *Heimat*-denkers gaan de kant op van de SP. De sociaal-individualisten en libertairen openen fusiebesprekingen met GroenLinks, D66 en die sociaal-liberale vvd'ers die gruwen van een rechtse Wiegel-coalitie met Wilders en Verdonk. Op deze manier kunnen twee sterke progressieve partijformaties ontstaan: een traditioneel sociaal-democratische die de SP, de helft van de PvdA en 'kritisch GroenLinks' omvat; en een nieuwe links-liberale partij die tot stand komt door een fusie tussen de andere, vrijzinnige helft van de PvdA, het grootste deel van GroenLinks, D66 en de vvd van Dijkstal, Dales en Winsemius.

IDEOLOGISCH KWARTETTEN

De eerste lijnen van een dergelijke fusie kunnen worden getrokken via het volgende potje ideologisch kwartetten. Van GroenLinks 'nemen' we het sociaal-individualistische ideaal van 'vrijheid eerlijk delen', dat in deze partij explicieter en enthousiaster wordt aangehangen dan binnen de PvdA. De kern daarvan is het idee van de kansenmaatschappij of de sociale meritocratie, die ontwikkelingskansen en stijgingsmogelijkheden garandeert voor iedereen, ongeacht zijn of haar milieu van herkomst. Dat iedereen het beste uit zichzelf kan halen en werkelijke individualiteit kan bereiken, vormt ook de beste grondslag voor maatschappelijke solidariteit. Saamhorigheid wordt niet afgedwongen door mensen te laten 'kiezen voor Nederland' of door publieke normen en waarden af te kondigen. In een zichtbaar werkende kansenmaatschappij komt de benodigde sociale cohesie vanzelf: zij spreidt het sociale vertrouwen en kweekt een gevoel van rechtvaardigheid en betrokkenheid.²⁶

Van D66 'nemen' we vervolgens het radicale democratiseringsprogramma dat ook door Fortuyn werd omarmd: de positieve personali-

sering van de politiek, de directe verkiezing van gezagsdragers zoals burgemeesters en de minister-president, referenda, het verzwaren van de voorkeurstem et cetera. Voor deze inbouw van plebiscitaire elementen in de vertegenwoordigende democratie (met weglating van het achterhaalde districtenstelsel) bestaat tot nu toe binnen de PvdA en GroenLinks bijzonder weinig enthousiasme. Van zowel GroenLinks als D66 nemen we bovendien de vrijzinnigheid (die ook een belangrijke PvdA-traditie is): de verdediging van de individuele geloofsvrijheid, de verruiming van de vrijheid van meningsuiting,

Een nieuwe links-liberale partij zou zich tot spreekbuis kunnen maken van een vrijzinnig beschavingsoffensief — tegen het hou-me-vast-nationalisme van rechts én van links

het recht op nonconformisme en prettige verdeeldheid en de bevordering van relativiseringsvermogen en zelfkritiek als centrale beschavingswaarden. *Last but not least* nemen we van de PvdA het verheffingsideaal dat wortelt in de traditie van het cultuursocialisme, inclusief een milde vorm van paternalisme die weer slecht valt bij de libertairen van GroenLinks en D66.

Door deze ideeën-fusie zou een brede centrum-linkse combinatie ontstaan die natuurlijk zelf weer linker- en rechtervleugels zou kennen, maar die de momenteel verdeelde politieke krachten zou bundelen en een meer coherente visie zou uitdragen op de toekomst van Nederland. Die nieuwe partij zou niet alleen de goed opgeleide middenklasse aanspreken, maar ook vele lager opgeleiden. Ze zou eveneens aantrekkingskracht kunnen uitoefenen op nieuwe groepen kiezers uit de tweede en derde

migrantengeneraties die opklimmen via het onderwijs. Zij zou zich tot spreekbuis kunnen maken van een vrijzinnig beschavingsoffensief en zich daarmee scherp profileren tegenover

het hou-me-vast-nationalisme van rechts én van links. Die nieuwe ruimte op links te scheppen en in te nemen is de grote uitdaging waar wij voor staan.

Noten

- 1 *De Pers*, 17.2.09.
- 2 *De Pers*, 19.2.09.
- 3 Zie bijvoorbeeld *NRC Handelsblad*, 10.3.09.
- 4 Bernard Manin, *The principles of representative government*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. Manins 'publieksdemocratie' is de meest recente en 'mediawijze' variant van de 'elitetheorie van de democratie', die een veel langere traditie kent in het werk van politieke denkers als Michels, De Man, Schumpeter en Dahl. Zie vooral het nog steeds inspirerende pamflet *Massa en leiders* van Hendrik de Man (Arnhem: Van Loghum Slaterus, 1932).
- 5 René Cuperus, 'Nagekomen brief aan een verloren electoraat', in: *SeD* 2009/1-2, p. 95-101.
- 6 René Cuperus, *De werelburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.
- 7 Zie ook Roelof Bouwman 'Verhef de onderklasse', in: *HP/De Tijd*, 8 juni 2007. Het spreekt vanzelf dat mijn eigen voorkeur uitgaat naar de individualistische variant van het cultuursocialisme zoals die te vinden is bij De Kadt en niet naar de communitaristische variant zoals te vinden bij Banning (en tegenwoordig in de SP).
- 8 *De Volkskrant*, 31.3.07.
- 9 *NRC Handelsblad*, 8.3.07.
- 10 Frans Becker en René Cuperus, 'De sociaal-democratische spa-
gaat', in: Frans Becker en René Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van 2006*. Amsterdam: WBS/Mets & Schilt, 2007.
- 11 *Ibid.*, p. 26, 48 en 53.
- 12 *De Volkskrant*, 14.4.07.
- 13 *NRC Handelsblad*, 31.5.08. Zie ook Jouke de Vries, 'De politiek van het hoefijzer. Over kosmopolieten en lokalen in de Nederlandse politiek', in Roger van Boxtel e.a. (red.), *Open en onbevangen. De noodzaak van politieke vrijzinnigheid*. Amsterdam: Balans, 2009, p. 206-7.
- 14 *Buitenhof*, 1 juni 2008; *NRC Handelsblad*, 9 juni 2008.
- 15 Website *NRC Handelsblad*, 4.6.08.
- 16 *De Volkskrant*, 12.7.08.
- 17 *NRC Handelsblad*, 10.3.09.
- 18 René Cuperus, 'Rode geiten en bokken', in: *SeD* 2007/11-12, p. 8-9; idem, *De werelburger bestaat niet*, p. 291-98.
- 19 *Ibid.*, p. 296.
- 20 Dick Houtman, Peter Achterberg en Anton Derks, *Farewell to the leftist working class*. New Brunswick & London: Transaction Publishers, 2008. Zie ook Dick Houtman, Peter Achterberg en Jan Willem Duyvendak, 'De verhitte politieke cultuur van een ontzuilde samenleving', in: Bart Snels & Noortje Thijsen (red.), *De grote kloof. Verhitte politiek in tijden van verwarring*. Amsterdam: Boom, 2008.
- 21 Mark Bovens en Anchrit Wille bevestigen in hun *Diploma democracy. On the tensions bet-
ween meritocracy and democracy* (Utrecht/Leiden: NWO, 2009) dat er een politieke kloof groeit volgens opleidingsniveau: tussen hoger opgeleide professionals en managers, die veel politiek zelfvertrouwen hebben en een gemakkelijke toegang tot politieke arena's, en lager opgeleide blauwe boorden en lagere employés die zich politiek en maatschappelijk gediskwalificeerd en uitgesloten voelen.
- 22 Zie bijv. Wouter van der Brug, *Een crisis van de partijdemocratie?* Amsterdam: UvA, 2007; Jean Tillie, *Gedeeld land. Het multiculturele ongemak van Nederland*. Amsterdam: Meulenhoff, 2009, p. 109-111; Houtman, Achterberg & Duyvendak, *ibid.*, p. 76-77.
- 23 Jacques de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid*. Amsterdam: Van Oorschot, 1980 (1939). Zie ook Frans Becker en Paul Kalma, "'Twee dingen goed begrijpen". Het onverwoestbare programma van Joop den Uyl', in: *SeD* 2007/11-12, p. 12-25.
- 24 Jos de Beus, Jacques van Doorn en Piet de Rooy, *De ideologische driehoek. Nederlandse politiek in historisch perspectief*. Amsterdam: Boom, 1996.
- 25 Dick Pels (red.), *Wat de Vrijzinnig-Democraten willen*. Amsterdam: Stichting Waterland, 2008.
- 26 Dick Pels, 'De kansenmaatschappij. Pleidooi voor een sociale meritocratie', in: Van Boxtel e.a., *ibid.*, p. 152-161.